

Vanya Micheva

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

The Paratactic Conjunctions in the History of Bulgarian Language

Abstract: The paper presents in brief the results of a comprehensive study on the paratactic conjunctions in the history of Literary Bulgarian language based on a complete excerpt of language material from the Long Vitae of Sts. Cyril and Methodius, the Bdin Collection (Bdinski Sbornik) of the 14th century, and the Tihonravov damaskin of the end of the 17th century. The study traces the major changes in the development of the copulative, adversative, conclusive, introductory and explanatory conjunctions. The author highlights the innovations that have arisen over the different periods and accounts for the general tendencies and the specific characteristics of each subsystem of paratactic links.

Ваня Мичева

(София, ИБЕ, БАН)

Съчинителните съюзи в историята на българския език

Според много учени езикът започва с изречението и по-точно с много свързани помежду си изречения. Само с тях можем да разкажем за това, което се случва сега или в миналото; да опишем това, което виждаме; да защитим някаква идея. В историята на българския книжовен език от старобългарския до днес връзката между равнопоставените в смислово, структурно и модално отношение изречения са съчинителните съюзи. Именно те съединяват, противопоставят, изброяват или поясняват. Например: *вървяха и пееха; вървяха или пееха; вървяха, обаче пееха; вървяха, затова пееха* означават съвсем различни неща в резултат само на смяната на съюза. В съвременните граматика обикновено се посочват само 4 вида съчинителни изречения: съединителни, противоположни, разделителни и заключителни (или пояснителни) (Попов 1974; Брезински 1983; Ницолова 1983; Недев 1992). Всъщност в историята на езика ни съществуват още поне четири типа съчинителни изречения, като мотивиращите и резултативните са изчезнали от говоримия, а след това и от книжовния език, а въвеждащите и присъединителните съществуват и до днес.

Различните изречения са подходящи за различни типове текст, тоест отговарят на специфичните културни черти на типовете книжнина. В старобългарската литература съществуват разкази за живота на светци и мъченици, в които най-чести са съединителните, въвеждащите и заключителните изречения; полемичното утвърждаване на християнските истини е възможно с противопоставителни и разделителни изречения за взаимно изключване; философско-богословските и дидактичните части се реализират с пояснителни и мотивиращи изречения.

Съюзът **и** е най-честият съюз в българския език. Вероятно защото притежава универсална съединителна семантика и може да изразява неутрално съединяване без допълнителни смислови отсенки, каквито имат *та, на, че* в съвременния език и *да, таже, тауе, тн, тоже* в старобългарския и среднобългарския. Поради това той е подходящ за всякакъв вид изказване и всякакъв вид текст. В същото време съюзът **и** може да свързва езикови единици с темпорална, причинна или условна следственост; може да представя и отношения на съпоставяне и противопоставяне, макар и по-рядко. Следователно на семантично равнище съюзът **и** има огромни възможности. Съюзът **и** в старобългарските Пространни жития на св. Кирил и св. Методий (ЖК, ЖМ) често притежава причинно-следствено значение. Синтактичната организация позволява да се обосноват както действията на Бога, така и действията на верните му служители в критични ситуации: при диспута на Кирил и Методий с хазарите (ЖМ 105), при молбата на княз Ростислав за истински християнски учител (ЖМ 105).

тѣ повелѣ и създѣша сѧ ЖМ 102б;

съ же мѣтвѣю, а философѣ словесы прѣмощеть га и посрамнеть ЖМ 105;

а мѣы, словѣни, проста чадѣ и не нмамѣ нже бѣы нѣы наставнѣ на истинѣ ЖМ 105.

Съюзът **и** може да свързва две езикови единици, като действието във втората ограничава положителната констатация в първата: например при последните думи на умирация Кирил към брат му Методий: „ние бяхме впрегнати да орем една бразда, и аз падам, завършвайки своя живот” (ЖМ 105б). Съюзът **и** може да съединява две изречения, като показва, че действието във второто става въпреки това в първото: „намериха вода, и въпреки това не можах да пият от нея.” (ЖК 732).

В текста на Бдинския сборник от 1360 г. също се откриват примери с адверзативна, тоест нетипична семантика на съюза **и**.

ндоль езыкь сребро и злато дѣла роукь чл(о)в(ѣ)ч(ь)скь. оуста нмоут и не г(лаго)лють.
оун нмоут и не видятъ. оуши нмоут и не слышатъ 155.1–2. В този пример съюзът **и** 3 пъти осъществява отстъпително противопоставяне, като по този начин напълно се отхвърля божествената същност на езическите богове, които привидно имат образ божи и въпреки това нямат божии свойства. Неслучайно се открива засилено присъствие на съюза **и** в някои слова на новобългарските дамаскини – до 20 % от текста (за сравнение у Яворов съюзите са 8 %, у Дебелянов - 7 %, у Лилив - 6 % Байрамова 1995). Той наистина е универсален съединителен съюз и като такъв се запазва и до днес.

В историята на българския книжовен език съюзът **да** се е специализирал да изразява почти всички подчинителни отношения и е загубил способността си да свързва прости изречения в състава на сложно съчинено. Със сигурност **да** може да се открие в диалектите, където запазва своята съчинителна функция – например в народните песни: *ей гуди лудо, да младо; тежка я дремка налегна, да легна мома, да заспа*. В старобългарския език се пази общославянската функция на **да** като **и**, която е съхранена и до днес в севернославянските езици, например в руски. А подчинителната функция на **да** е хронологически най-късната, тя е добре развита само в южнославянските езици, най-вече в български. В Пространните жития на св. Кирил и св. Методий е налице съчинителният съюз **да**: *вѣ въ уста селоуниина, да селоуни-
ане въси чнсто словѣньскы вѣсѣдоуютъ* ЖМ 105;

*на молнтвоу сѣ наложнѣта и съ ннѣин, нже блахоу тогожде дѣа, югоже и си. да тоу
тави бѣ философу словѣньскы кннгы* ЖМ 105.

И двата примера се отнасят до значими моменти в личната биография на солунските братя и в историята на българската народност. В първия категорично се заявява произходът на св. Кирил и св. Методий: „Вие сте солуняни” и познаването на славянския език: „и всички солуняни чисто славянски говорят.” Отношението на следственост е изразено от съюза **да**. Този текст от ЖМ съдържа един от най-важните аргументи за тезата, че първият писмен славянски език е старобългарски, тъй като е

доказано, че солунският диалект принадлежи към групата на южнородопските български говори.

Във втория пример се утвърждава божественият произход на славянските книги. След молитвата на двамата братя и „на други, които бяха със същия дух”, т. е. техните ученици, Бог в този момент явява на Константин Философ новата писменост. От една страна, този акт е мигновен, защото е резултат от Божията намеса и от вярата и старанието на молещите се. От друга страна, в подтекста учените откриват информация за по-продължителен процес на създаване на нов литературен език и книжнина, защото Кирил и Методий вече имат съмишленици. Така текстът на житието съвместява идеята за сакралното сътворяване на старобългарските книги, която отговаря на християнската парадигма, и историческата истина. В този сложен и престижен контекст връзките се осъществяват от съюза да.

Постепенно да губи тази своя функция и започва да се съчетава с подчинителни съюзи. В Пространните жития такива са шест от общо 17 употреби. В Бдинския сборник от XIV в. такива са 22 от общо 28 случая. А в Тихонравовия дамаскин от края на XVII в. всички засвидетелствани примери със съчинителен съюз да са само в съчетание с подчинителен съюз:

и на тр с днь царь... и повел на слгы да изведть стго из' тъмницата, и да го поставть пр д цара. да като го вид царь че ходи здравь. почюди се чюдо гол мо 39.301б; агглы приходеть пр д пр столь бж и плачатъ и викатъ... век не можем да тръпим гр шных члц и безакон'ство и неправды на с кы днй и на с ки час стр вать, к р'вов'ство, и б иство, клеветы, ненавид н е, да ако ще твое гспд'ство даи намъ тестирь да имъ век не сл г ваме 32.225.

Днес съчинителна връзка осъществява и съюзът та, но той се възприема като разговорен, най-често се среща в диалектите и фолклора: *та отиде до горица, та набра плодове, та се върна при дечица*. В старобългарския език обаче има няколко съюза с корен -т- (**та, ти, то, таже, таче, тоже**), които имат способност да изразяват съчинително отношение в изключително престижен контекст. И та е най-редкият. Какво се случва с тях? Постепенно употребата им се ограничава. Съюзът таже в старобългарския Супрасълски сборник е регистриран 6 пъти, а в езика на

Пространните жития на св. Кирил и св. Методий се открива 2 пъти. През среднобългарския период в паметници от нетърновски тип като Бдинския сборник лексемата **таже** няма съюзна функция. Все пак съюзната семантика на **таже** се съхранява през вековете до архаичните дамаскини, откъдето отделни текстове преминават и в новобългарските с единични употреби на **таже**. В говоримия език този съюз вече не се употребява през XVII в. В историята на българския книжовен език лексемата **таче** се осъществява най-вече като наречие, съюзната ѝ функция се открива само в старобългарските класически паметници. За сметка на това изключително чест става съюзът **та**, който в новобългарските дамаскини може да се конкурира дори с **и**. Текст с многократно **та** е обичаен за тази книжнина: **та заради гостолубство и добро срѣце, та иде и направи свои домъ на др мъ под едно дръво. та с д ше на др мать пр д къщата си, та лов ше пътници и чюждинци 31.221.**

Съхранява се и съюзът **то**. В езика на Пространните жития на св. Кирил и св. Методий съюзът **то** се реализира като заключителен съюз, с който завършва смислова и синтактична цялост: *а мгы, словѣни проста чадъ и не нмаамъ, нже бгы нгы наставниъ на истинноу и разоумъ съказалъ. то доврѣн блдко постълн такъ моужь. нже нгы неправнѣ въскоу правьдоу.* В Бдинския сборник съюзът **то** най-често се среща в началото на главно изречение. Така е и в съвременния език: *Ако се изясни този случай, то нещата ще се променят.*

Един сравнително нов съюз, който има и съчинителна функция, е **че**. Той не е засвидетелстван в старобългарски език. За първи път той се появява в приписка към Хлудовия паримейник, по-късно във Влахо-българските грамоти като причинен и от XVII век – като допълнителен. За произхода му има различни мнения, но със сигурност е установено, че е български и има голяма дистрибуция в диалектите. Особено показателно е, че тъкмо съчинителният съюз **че** се среща твърде често в народното творчество и не може да се замени с **оти**. В книжовния език от XVII век **че** може да въвежда въпросителни изречения: **земл та като не ще да израсте по н а нищо. и небето като не ще да п сте дъждъ. че азъ що щъ да стор 18.192; ти ако доде сега. че как ще да мине рданъ като нема корито да се пр везе 17.174** (Тихонравов дамаскин). Следователно в езика на новобългарските дамаскини **че** се специализира да въвежда въпрос, което е характерно за говоримия език и днес.

Съюзът **жѣ** е най-честият въвеждащ съюз в старо- и среднобългарския език, който сигнализира появата на нова тема и структурира текста. Съюзът **жѣ** въвежда всеки нов участник в диалог и така оформя комуникацията на писмено равнище.

Съюзът **жѣ** не се открива в езика на новобългарските дамаскини, тъй като вече не съществува в говоримия. Причините за неговото изчезване са чисто лингвистични: **1)** Макар че е най-честият въвеждащ и съпоставителен съюз, **жѣ** няма специфична семантика, която да не се изразява от съюза **а**. Следователно на семантично равнище лесно може да бъде заменен от **а**. **2)** За разлика от **а** съюзът **жѣ** буквално съвпада графично и фонетично с усилителната частица **жѣ** и словообразователната частица **жѣ**. Тази тройна омонимия в живия език е трудно допустима. Днес в книжовния език са съхранени единствено някои лексеми със словообразователна частица **же**: *даже, понеже, нежелю*.

Съюзът **обаче** днес се реализира като типичен за книжовния език противопоставителен съюз. В публицистични произведения съюзът **обаче** е предпочитан като съюз със силно противопоставяне, а в художествената литература неговата честота намалява за сметка на съюзите **а** и **но**, които изразяват по-слабо противопоставяне (Тодорова 2006). През старобългарския период **ѡбачѣ** функционира като противопоставителен съюз с присъединителна функция. Без съмнение този съюз е български по произход и е свързан с говоримия език. В историята на българския книжовен език съюзът **ѡбачѣ** се съхранява, а в говоримия постепенно изчезва. Данните от езика на новобългарските дамаскини, който се опира на говоримия, доказват, че през XVII–XVIII в. съюзът **обаче** вече не е засвидетелстван. Той се запазва в традиционния среднобългарски книжовен език и оттам преминава в църковнославянския и в печатните книги. През Възраждането в стремежа си да обединят традиционното и новобългарското начало българските книжовници възобновяват употребата на редица забравени лексеми, морфологични категории и синтактични обрати. Между тях е и съюзът **обаче**.

В системата на противопоставителните съюзи старобългарският съюз **нѣ** (с варианти **но**, **нж**) заема централно място. Запазен е и в среднобългарските ръкописи

– широка е дистрибуцията му в Бдинския сборник от 1360 г. като прост съюз **нъ**, като компонент от сложни съюзи **нъ ѡваѹѣ**, **нъ и**. Според К. Мирчев има доказателства, че съюзът **нъ** се е пазил поне до XVI в., тъй като се среща в седмоградските български текстове. Материалът от новобългарските дамаскини хвърля нова светлина върху диахронията на **нъ**, тъй като той присъства в езика на Тихонравовия дамаскин от края на XVII в. Според някои учени новобългарското **но** се е настанило под руско влияние, но трябва да се има предвид съществуването на подобни образувания в книжовния ни език (**но** в старобългарски) и в диалектите – **нѣй**, **но**, **ано**. Съюзът **нъ** е най-честият противопоставителен съюз в Пространните жития на св. Кирил и св. Методий и в Бдинския сборник, а е количествено ограничен в Тихонравовия дамаскин. Балканският езиков модел, според който се съчетават свободно различни елементи, например книжовно и говоримо, традиционно и ново определя присъствието на редица диалектни съюзи като **ами**, **ала**, **ано**, **ато** в дамаскиния текст заедно с книжовното **нъ**.

Съюзът **ами** не се среща в старобългарски и среднобългарски. Въпреки съществуващите различни мнения за произхода му, може да се смята за доказано, че той е гръцки и че е навлязъл в книжовния език на народна основа от диалектите. Със сигурност може да се каже, че именно през XVII век се наблюдава максимално присъствие на съюза **ами** в сравнение с други периоди от историята на книжовния ни език. Във възрожденската литература започва да се ограничава, а днес се употребява със стилистична маркираност поради разговорността му. За новобългарските дамаскини е съвсем обичаен текст като този: **защо нѣзи прос къ не ище нас иман е мн го. ами ище тъкмо за бл кло, и да се нахрани. ами и ные брат е така да не сторимъ да се скъпимъ, ами да помиловаме сыромаси, и нас бѣ да помилова** 3.18 (Тихонравав дамаскин). Многократната употреба на **ами**, при това с различна семантика, придава на контекста характерно звучене, тъй като на границите между изреченията се проявява интерференция между противопоставителното и подбудителното значение на **ами**.

Един от изчезналите съчинителни съюзи е **ко**, той може да сигнализира не само нов момент в развитието на наратива, но и нов участник в диалога. При анализа на съюза **жѣ** се установи, че **жѣ** е универсален въвеждащ съюз и често с него се вписва в

контекста всяка нова реплика. Макар и по-рядко, съюзът **ко** има същата функция. Той бележи прехода към нов глас. Особено ясно това личи при описанието на пренията на Константин Философ с хазарите В Пространното житие на св. Кирил. Реалните участници в комуникативния процес са въведени с **же**, а думите на пророците, Бог и др., които се цитират за защита на определени становища, са въведени с **ко**. По този начин въвеждащата и мотивиращата семантика се съчетават. Ето няколко примера с **ко** от този текст:

рече **ко** Нсаіа ЖК 728; акѹла **ѡ** тако ꙗлють ЖК 728б; рече **ѡ** къ нємѣꙗ ЖК 728б (за Бога); **бѣ** **ѡ** ꙗла къ авраамѹ ЖК 729; н възꙗꙗшн **ѡ** рече ЖК 729 (за Бога); юремїа **ѡ** рече ꙗвѣ ЖК 729 и др.

Старобългарските заключителни и мотивиращи съюзи **ко**, **нво** и **оꙋко** са едновременно съчинителни и подчинителни, те притежават и морфологични омоними – частиците **ко**, **нво** и **оꙋко**. Ето защо постепенно те изчезват от говоримия език, а след това и от книжнината. Тяхното изпадане от системата на съюзите се дължи на езикови причини: подобна многопланова омонимия води до неопределеност на езиковите знакове, а те не могат да съществуват без ясно за участниците в комуникацията значение.

На мястото на изчезналите съюзи се появяват нови – в езика на Тихонравовия дамаскин е регистриран съюзът **затова**. Той е типичен заключителен съюз в съвременния български език. В старобългарски не е засвидетелстван, както в класическите паметници, така и в Пространните жития на св. Кирил и св. Методий. В среднобългарски, в Бдинския сборник се открива една употреба на сложния съюз **за то**, който по модел и функция е прототип на **затова**. Този съюз запазва и модела на старобългарския съюз **того ради**, образуван от **ради**, тъждествено на **заради** и **за**, и **того**, което е форма на показателното местоимение, както и **това**. През XVII век в езика на новобългарските дамаскини се реализира паратактичният заключителен съюз **затова**. По-късно навлизат сложните съюзи **ето защо**, **тъй че**, **така че**.

В старобългарските класически паметници се срещат два пояснителни съюза, като само **снрѣкъ** е запазен до днес. В езика на Пространните жития на св. Кирил и св.

Методий двата пояснителни съюза превеждат чужди думи, заети в старобългарския: със **сирѣкъ** са преведени **Софѣна** (ЖК 723), **Нзранль** (ЖК 730б), а с **рѣкъшиѣ** – **мѣша** (ЖМ 106, 107, 107б), **коупѣтра** (ЖМ 107б), **помоканонъ** (ЖМ 108б). През среднобългарския период се наблюдава известна тенденция към разширяване на **сирѣчь** (в Слѣпченския и Охридския апостол и в Евтимиевите произведения). През XV и XVI в. пояснителни съюзи почти не се откриват. Дамаскината литература обаче дава богат материал със **сирѣч** (Дограмаджиева 1968).

В Тихонравовия дамаскин в системата на пояснителните съюзи основен представител е съюзът **сирѣч**, тъй като **или** е засвидетелствано еднократно с пояснителна семантика, а наследниците на **рѣкъшиѣ** са с ниска честота. Този несъмнено книжовен елемент става част от езика на новобългарските дамаскини, в който преобладават особеностите на живия език. Например: **б ють пастира, и ще да разыде в'цете стадото. сирѣч. б ють х̄а. и разбѣгн ват' се н говыте ченици 38.290б. да не знае лева р ка твоа, что дава десница твоа. сирѣч. ником да се не похвалиш' ни кажешъ что чинишь добро 34.254б.**

Неговата честа дистрибуция е мотивирана от промените в културните нагласи на българите от Предвъзраждането. Не става дума за смяна на господстващата културна парадигма, а за изискването християнските твърдения и норми да станат достъпни, ясни, разбираеми за максимален брой възприематели на дамаскините текстове. Употребите на съюза **сирѣч** доказват, че съюзната система участва в големия процес на ментално и духовно обновление в навечерието на българското Възраждане. В съвременния ни книжовен език **сиреч** не е загубил своята функция, но е маркиран като архаичен елемент. Неутрален и широко употребяван днес е съюзът **тоест**, преминал в български от руската книжнина през Възраждането. В диалектите закономерно се предпочита некнижовен, чисто говорим съюз, какъвто е **или**.

ЛИТЕРАТУРА

Байрамова 1995: *Байрамова, М.* Етюди за съюзите в Троянския дамаскин. С.

Брезински 1983: *Брезински, Ст.* Сложно съчинено изречение. – В: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III Синтаксис. 289 – 302.

Дограмаджиева 1968: *Дограмаджиева, Ек.* Синтактична служба на старобългарските СИРЪЧ и РЕКЪШЕ и техният по-късен развой. – В: Славистичен сборник, С., 109 – 122.

Недев 1992: *Недев, Ив.* Синтаксис на съвременния български книжовен език. С.

Ницолова 1983: *Ницолова, Р.* Съюз. – В: Граматика на съвременния български език. Т. 2 Морфология. С., 446–464.

Попов 1974: *Попов К.* Съвременен български език. Синтаксис. С.

Тодорова 2006: *Тодорова, Е.* Българските съюзи в публицистичен текст (лингвостатистическо изследване). С.